

Meta-Analysis of Environmental Responsibility, Religion and Ethics Studies in Iran

Mehdi Karimi*

Abstract

The responsible approach towards the environment and its moral dignity originates from religion and human worldview. Due to the increase in the environmental destruction in the present era, environment has become one of the most important concerns of human kind today. Based on this, the attention to the environmental ethics and responsibility has been increased. Using the meta-analysis method, this article shows that despite the large amount of research done in this field in Iran, these studies suffer from serious deficiencies. All the reviewed articles between 2018 and 2024 suffer from a kind of research method crisis, so that all of them are descriptive-analytic and compiled with a quantitative approach. As the review of published research shows, there is a kind of methodological, research and philosophical poverty in Iran in the field of environmental ethics and responsibility. This paper suggests that more academic attention is necessary in order to explain the importance of the environment for religions, a philosophical foundation should be established in the domain of value of environmental responsibility, religion and ethics, and appropriate education and legislation should be considered.

Keywords: Environmental Responsibility, Environmental Ethics, Religion, Meta-analysis, Iran.

* Assistant Professor, Asian Cultural Documentation Center, Institute for Humanities and Cultural Studies,
Tehran, M.karimi@ihcs.ac.ir

Date received: 07/05/2024, Date of acceptance: 19/05/2024

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی در ایران

مهدی کریمی*

چکیده

نگاه مسئولانه به محیط‌زیست و شأن اخلاقی آن از دین و جهان‌بینی انسان نشأت می‌گیرد. بر همین اساس و با سرعت یافتن روند تخریب محیط‌زیست در عصر حاضر، توجه به مقوله‌های مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی افزایش یافته است. این مقاله با استفاده از روش فرا تحلیل نشان می‌دهد، علی‌رغم حجم بالای پژوهش‌های صورت‌گرفته در این حوزه در ایران، این مطالعات از آسیب‌های جدی رنج می‌برند. تمامی مقالات منتشر شده در بازه زمانی ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۲ با نوعی بحران روش پژوهش روبه‌رو هستند، به طوری که اغلب آن‌ها از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و با رویکرد کمی تدوین شده‌اند. همچنین بررسی پژوهش‌های منتشر شده نشان می‌دهد، نوعی فقر روش‌شناسی، پژوهشی و فلسفی در ایران در حوزه اخلاق، دین و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی وجود دارد. این مقاله پیشنهاد می‌کند، تلاش علمی مصاعفی جهت تبیین اهمیت محیط زیست نزد ادیان و مذاهب صورت گیرد، بنیانی فلسفی برای اهمیت مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی پایه‌گذاری شود و آموزش و قانونگذاری متناسب مدنظر قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، دین، اخلاق زیست‌محیطی، فرا تحلیل، ایران.

* استادیار، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران،

M.karimi@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۳۰

۱. مقدمه

محیط‌زیست موهبتی الهی است که از یک‌طرف محل زیست انسان و از طرف دیگر منبع تأمین‌کننده نیازهای مهم انسانی از جمله هوا، خاک، غذا و انرژی است. توجه به حفظ محیط‌زیست تا جایی پیش رفته است که اکنون سخن از حق به محیط‌زیست سالم به میان می‌رود، زیرا تخریب محیط‌زیست تهدیدی جدی برای حیات انسان است. برخی از حقوق‌دانان پیشنهاد کرده‌اند برای برخورد با مسائلی که در نتیجه تخریب تدریجی محیط‌زیست به وجود می‌آید، حق جدیدی در چهارچوب حقوق بشر، مبنی بر حق برخورداری از محیط‌زیست سالم شود (Cima, 2022). حق به محیط‌زیست سالم پیش‌نیازی برای تمامی دیگر حقوق بشر است، چرا که برای بهره‌مندی انسان‌ها از این حقوق فرض بر این است که آنان از حداقل سلامتی برخوردارند. تخریب محیط‌زیست همچنین توسعه پایدار را به خطر می‌اندازد و ناپایدارکننده است. از این رو احترام به حقوق بشر ارتباط مستقیم و تنگاتنگی با حمایت و حفاظت از محیط‌زیست دارد، چرا که انسان و تداوم حیات او و کیفیت زندگی او منوط به سلامتی و پایداری محیط‌زیست است (مولایی، ۱۳۸۶: ۲۷۵).

به دلیل تأثیرات انسان بر جهان طبیعت، برخی از پژوهشگران عصر حاضر را «آنتروپوسن» می‌نامند، زیرا معتقد هستند تأثیرات انسانی بر کل سطح زمین غالب شده است (Rolston III, 2020) و مسائل و مشکلات زیست‌محیطی همه کشورهای جهان را تحت تأثیر قرار داده است. به بیان آتفیلد (2018) انسان محوری دیگر مدلی پایدار از وجود انسان نیست. اگرچه یک رویکرد اخلاقی ابزاری ممکن است مفید باشد، اما بشریت باید ارزیابی اخلاقی خود را از محیط زیست تغییر دهد و به این درک عمیق برسد که ما در این سیاره تنها نیستیم، بلکه بخشی از یک اکوسیستم به هم پیوسته جهانی با موجودات زنده هستیم که به اکوسیستم‌های محلی خود وابسته هستند.

بررسی‌ها نشان می‌دهند، کشورهای جنوب غرب آسیا در زمره کشورهای با تنش‌های بسیار بالا در زمینه مشکلات زیست‌محیطی خواهند بود. در بخشی از گزارشی که چند روز قبل از کنفرانس اقلیمی گلاسکو در سال ۲۰۲۱ منتشر شد، به وضعیت اقلیمی ایران اشاره شده است. در این گزارش آمده است، خشکسالی‌های مکرر در ایران به جابجایی جمعیت منجر خواهد شد. همچنین عنوان شده است، خشکسالی‌ها و موج گرمای شدید به گسترش بیابان‌زایی می‌انجامد و این روند، به موازات مدیریت ضعیف آب، باعث کاهش تولید مواد غذایی و افزایش هزینه‌های واردات می‌شود، چیزی که در نهایت، خطر بی‌ثباتی، منازعات

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۵

محلی و مهاجرت مردم را افزایش خواهد داد (کریمی، ۱۴۰۰: ۳۵۳). همه این مسائل نشان می‌دهند که توجه به مسائل زیست‌محیطی دارای ضرورت و فوریت بالایی است و نادیده‌گرفتن این امر، نیازهای حیاتی انسان مانند دسترسی به غذا، هوای پاک، آب سالم و بهداشتی، خاک حاصلخیز و انرژی کافی را تهدید می‌کند که می‌تواند در کنار سایر عوامل، منشأ منازعات در مقیاس‌های مختلف محلی تا جهانی باشد.

بر همین اساس، مسائل زیست‌محیطی تبدیل به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های انسان امروزی شده‌اند و بحث‌های متعددی از طرف اندیشمندان حوزه‌های مختلف در این زمینه و چرایی و چگونگی و روش‌های پرداختن به آن‌ها نیز شکل گرفته است. از آنجا که بحران زیست‌محیطی، بحران اخلاقی (فیلی و همکاران، ۱۴۰۰؛ تمسکی و کلامی، ۱۴۰۱) و مسئولیت‌پذیری (نیکخواه و همکاران، ۱۳۹۹؛ ابراهیمی و رضانی پور، ۱۳۹۷) است، توجه به دو مقوله اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی به عنوان مولفه‌های دینی از طرف اندیشمندان ایران افزایش یافته است. اما بررسی عمیق‌تر این پژوهش‌ها ما را به نتایج متفاوت‌تری سوق می‌دهد. مقاله حاضر نشان می‌دهد، علی‌رغم حجم بالای پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه، این مطالعات از آسیب‌های جدی رنج می‌برند. با توجه به حجم بالای مطالعات انجام‌شده در این زمینه، در مقاله حاضر از روش فراتحلیل بهره گرفته شده است، زیرا این روش می‌تواند گامی مؤثر در خصوص آسیب‌شناسی مطالعات این حوزه باشد.

۲. بحث نظری

مسئولیت‌پذیری در ابعاد فردی و اجتماعی وسیله‌ای است برای حفظ انسجام اجتماعی در عین احترام به تفاوت‌های موجود و فهم آن‌ها (ابراهیمی و رضانی پور، ۱۳۹۷) و

مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی مجموعه کنش‌های افراد جامعه نسبت به محیط‌زیست است که در یک طیف وسیع از احساسات و تمایلات و آمادگی‌های خاص برای رفتار نسبت به محیط‌زیست را شامل می‌شود. به عبارت دیگر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، اخلاق استفاده از محیط، تخصیص، بهره‌برداری و حفظ منابع است و در درجه اول بر حفظ سلامت محیط طبیعی و در درجه دوم بر حفاظت از فرهنگ جامعه محلی متمرکز است (سجاسی قیداری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۱۹).

ارتباط مسئولیت‌پذیری و اخلاق زیست‌محیطی با مقوله دین و جهان‌بینی در این حقیقت نهفته است که نگاه اخلاقی به محیط‌زیست و شأن اخلاقی آن از دین و جهان‌بینی انسان نشأت

می‌گیرد. مسئولیت اخلاقی انسان در برابر محیط‌زیست مورد تأکید ادیان ابراهیمی است و پژوهش‌های مختلفی جهت تأکید بر جایگاه دین در ارتقای نگاه اخلاقی به محیط‌زیست انجام شده است (به عنوان نمونه نگاه کنید به: شاورانی، ۱۴۰۱؛ احمدی و حسینی قلعه بهمن، ۱۴۰۱).

اما اینکه کدام عوامل کنش زیست‌محیطی انسان را شکل می‌دهند، مقوله‌ای بسیاری پیچیده است. برای پاسخ به این سؤال نظریه‌های مختلفی ارائه شده است. در حوزه علوم اجتماعی نظریه‌های مختلفی درباره مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی ارائه شده است که مهم‌ترین آن عبارت‌اند از: الف) نظریه رفتار برنامه‌ریزی‌شده (planned behavior theory)، ب) نظریه هنجار-کنش (norm-action theory) و ج) نظریه ارزش-باور-هنجار (value-belief-norm theory). بر اساس نظریه رفتار برنامه‌ریزی‌شده، رفتار فرد می‌تواند از طریق نگرش شخصی، هنجارهای اجتماعی و کنترل فردی درک شده تحت تأثیر قرار گیرد. حلقه قبلی بروز رفتار، قصد و نیت انجام آن است و قصد و نیت صحیح خود متأثر از نگرش به رفتار و هنجار ذهنی است. بر اساس نظریه هنجار-کنش، افراد مطابق با ارزش‌های درونی خود با دیگران رفتار می‌کنند. به بیان برخی، این نظریه نقش عوامل مؤثر روان‌شناختی را نادیده می‌گیرد (سنگیان و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۶۷). اما نظریه ارزش-باور-هنجار مبتنی بر این اصلی است که نگرش‌های اجتماعی و هنجارهای اخلاقی شخصی، پیش‌بینی‌کننده رفتار حامی محیط‌زیست هستند. این نظریه مبتنی بر زنجیره علی از پنج متغیر شامل ارزش‌های شخصی، جهان‌بینی بوم‌شناختی، پیامدهای منفی برای مسائل ارزشمند، توانایی ادراک‌شده در مورد کاهش تهدید و هنجارهای شخصی حامی محیط‌زیست است که تعیین‌کننده رفتار فرد هستند (لطیفی نیا و همکاران، ۱۴۰۱).

آتفیلد در فصل دوم کتاب «مقدمه‌ای کوتاه بر اخلاق زیست‌محیطی» (2018) عنوان می‌کند، سه رویکرد نظری در حوزه اخلاق زیست‌محیطی وجود دارد: الف) نظریه انسان‌محوری (Anthropocentrism): بر اساس این نظریه فقط بشر ارزش ذاتی دارد و سایر موجودات ارزش ابزاری دارند. به بیان آتفیلد، انسان محوری ما به قدری هولناک است که فعالیت‌های انسان همان تأثیر نیروهای زمین‌شناسی قبلی را دارد که سیاره زمین را تغییر داده‌اند. اکنون انسان به عنوان نیرویی عمل می‌کند که چهره زمین را به صورت منفی تغییر می‌دهد؛ ب) نظریه زیست‌محوری (Biocentrism): بر اساس این نظریه باید برای هر یک از موجودات زنده ارزش ذاتی و اخلاقی قائل بود. از دیدگاه زیست‌محورها، کل حیات با همه گونه‌های خود یک سیستم و پیکره واحد را می‌سازد؛ ج) نظریه بوم‌محوری (Ecocentrism): این نظریه علاوه بر این بر ارزش ذاتی موجودات غیرزنده مانند درختان، رودخانه‌ها و کل اکوسیستم‌ها نیز تأکید می‌کند.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۷

در کنار سه نظریه مذکور، سه نظریه دیگر نیز از طرف متخصصان مطرح شده است: الف) نظریه عمومیت نگر (Universal Consideration): برای هر یک از موجودات زنده و غیرزنده ارزش ذاتی و اخلاقی باید قائل بود. در این دیدگاه، همه پدیده‌ها از ارزش ذاتی برخوردار هستند و منزلت اخلاقی مستقیمی دارند؛ ب) نظریه کل‌گرایی اخلاقی (Ethic Holism): بر اساس این رویکرد باید برای کل زیست‌کره و نیز سیستم‌های تشکیل دهنده آن ارزش اخلاقی قائل بود. این رویکرد توجه اخلاق را بر حفظ سلامت جوامع زیستی، گونه‌ها، اکوسیستم‌ها و حتی کل کره زمین منعکس می‌نماید؛ ج) نظریه اخلاق زیست محیطی اسلامی (Islamic environmental ethics): بر اساس این نظریه انسان در برابر طبیعت و همه مخلوقات مسئول است. هدف از این نظریه تغییر در نگرش انسان به آنچه در اختیار دارد، است. رعایت اصول اخلاقی زیست محیطی اسلامی، بهره‌برداری و حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست را در مسیر انسانی قرار می‌دهد (محمودی، ۱۳۹۷: ۶-۱۳۴).

۳. روش پژوهش

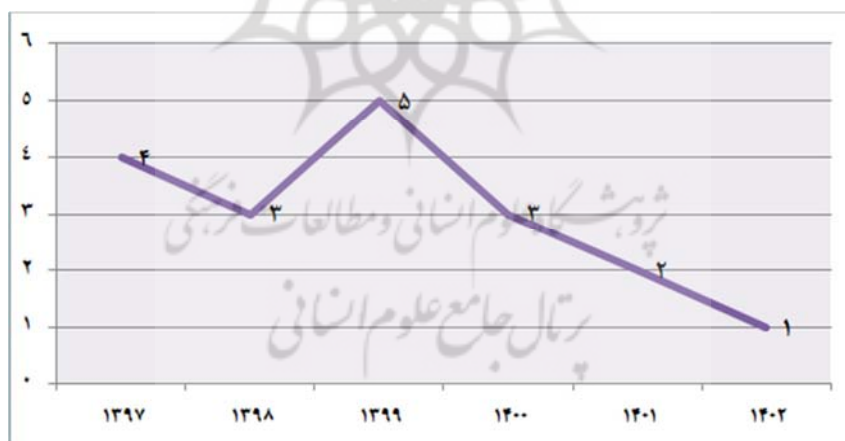
در این مقاله به دلیل تنوع مطالعات و پژوهش‌های صورت گرفته استفاده از روش فراتحلیل مورد توجه قرار گرفته است، زیرا این روش می‌تواند امکان جمع‌آوری یافته‌های پژوهشی از مطالعات پراکنده و متعدد فراهم کرده و دستیابی به یافته‌های جدید را از طریق ترکیب و یکپارچه‌سازی یافته‌ها میسر سازد. رویکرد عمدتاً انتقادی از خصوصیات این روش است. این روش یکی از روش‌های توصیفی است که تحقیقات را ارزیابی می‌کند و در واقع تحلیل تحلیل‌ها است (کولیوند، ۱۴۰۲: ۲۳۳).

با توجه به اینکه جامعه آماری مورد مطالعه مقالات منتشر شده در خصوص اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست محیطی است، ابتدا از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و جستجو در پایگاه مقالات مگیران تعداد ۶۳ مقاله (منتشر شده بین سال‌های ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۲) استخراج شدند و بعد از پایش اولیه انتخاب شد. مقالات بررسی شده شامل مقالاتی است که یکی از مؤلفه‌های اساسی آن‌ها اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست محیطی بود. نگارنده با ایجاد چک لیست شیوه‌شناسی پژوهش اقدام به تحلیل اطلاعات به صورت کمی و کیفی کرد. این چک لیست شامل بررسی سال انتشار، روش و رویکرد پژوهش، حوزه تخصصی نویسنده (گان)، روش گردآوری اطلاعات، مؤلفه‌های مورد تأکید و نتایج مقالات بود. در نهایت، این مقالات آسیب‌شناسی شده و پیشنهادهایی برای بررسی‌های آتی ارائه شده است.

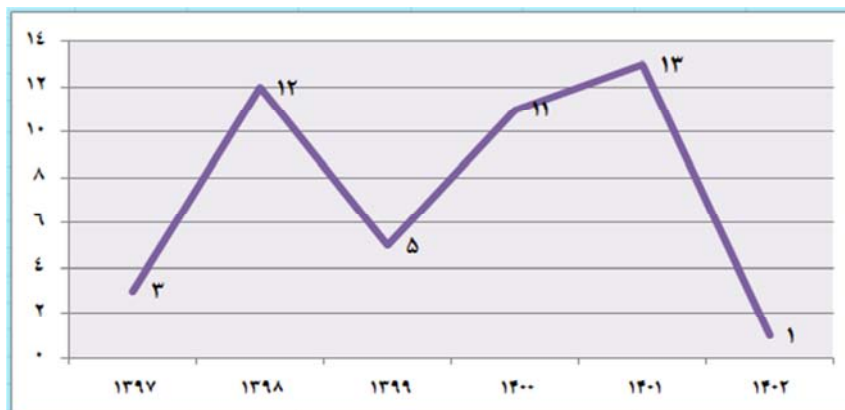
پژوهش حاضر با روش فراتحلیل این مطالعات نشان خواهد داد که علی‌رغم حجم بالای مطالعات صورت‌گرفته در زمینه مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی، این مطالعات با آسیب‌های مختلفی روبه‌رو هستند.

۴. فراتحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی

بررسی مقالات علمی منتشرشده بین سال‌های ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۲ نشان می‌دهد، در این بازه زمانی ۱۸ مقاله در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی و ۴۵ مقاله نیز در زمینه اخلاق زیست‌محیطی تدوین شده است. از ۱۸ مقاله مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، ۴ مورد در سال ۱۳۹۷، ۳ مورد در سال ۱۳۹۸، ۵ مورد در سال ۱۳۹۹، ۳ مورد در سال ۱۴۰۰، ۲ مورد در سال ۱۴۰۱ و یک مورد در سال ۱۴۰۳ بوده است. از ۴۵ مقاله اخلاق زیست‌محیطی نیز ۳ مورد در سال ۱۳۹۷، ۱۲ مورد در سال ۱۳۹۸، ۵ مورد در سال ۱۳۹۹، ۱۱ مورد در سال ۱۴۰۰، ۱۳ مورد در سال ۱۴۰۱ و یک مورد در سال ۱۴۰۲ منتشر شده است. همان‌گونه که مشخص است بیشترین مقالات در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در سال ۱۳۹۹ و بیشترین مقالات در حوزه اخلاق زیست‌محیطی در سال ۱۴۰۱ منتشر شده است. شکل ۱ و ۲ توزیع این مقالات را در بازه زمانی مدنظر نشان می‌دهد.

شکل ۱. توزیع زمانی و فراوانی مقالات مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی (۱۳۹۷-۱۴۰۲)

شکل ۲. توزیع زمانی و فراوانی مقالات اخلاق زیست محیطی (۱۳۹۷-۱۴۰۲)

از نظر رویکرد پژوهش، ۱۷ مورد از ۱۸ مقاله منتشر شده در حوزه مسئولیت پذیری زیست محیطی با رویکرد کمی تدوین شده اند که نشان از غلبه رویکرد کمی در این زمینه دارد. اما در مقالات منتشر شده در زمینه اخلاق زیست محیطی رویکرد کیفی با ۲۲ مورد رویکرد غالب تری بوده است، با توجه به اینکه رویکرد ۷ مورد از مقالات نیز کیفی-کمی بوده است. در واقع ۱۶ مورد از این مقالات رویکرد کاملاً کمی داشته اند. از منظر روش پژوهش نیز ۵۹ مورد از نوع توصیفی-تحلیلی، ۳ مورد تحلیل محتوا و یک مورد تجربی بوده است.

روش گردآوری اطلاعات در ۱۰ مورد از ۱۸ مقاله منتشر شده در زمینه مسئولیت پذیری زیست محیطی از نوع میدانی، ۷ مورد ترکیبی (کتابخانه‌ای و میدانی) و یک مورد کتابخانه‌ای بوده است. روش گردآوری اطلاعات در ۲۰ مورد از ۴۵ مقاله منتشر شده در حوزه اخلاق زیست محیطی از نوع میدانی، ۸ مورد از نوع اسنادی، ۲ مورد از نوع ترکیبی (کتابخانه‌ای و میدانی) و ۱۵ مورد نیز از نوع کتابخانه‌ای بوده است.

بررسی حوزه تخصصی نویسندگان نیز نشان می‌دهد که ۴ مورد از ۱۸ مقاله منتشر شده در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست محیطی توسط متخصصان حوزه جغرافیا، ۴ مورد توسط متخصصان حوزه محیط زیست، ۳ مورد توسط متخصصان حوزه علوم اجتماعی (در ۲ مقاله نیز نویسنده همکار بوده‌اند) و ۲ مورد توسط متخصصان حوزه علوم تربیتی تدوین شده‌اند. متخصصان حوزه‌های ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، ترویج و آموزش کشاورزی، اقتصاد کشاورزی و حسابداری و مدیریت نیز هر کدام نویسنده یک مورد مقاله در این زمینه بوده‌اند. حوزه تخصصی نویسندگان مقالات اخلاق زیست محیطی نیز نشان می‌دهد که ۸ مورد از

مقالات توسط متخصصان حوزه مدیریت، ۷ مورد متخصصان حوزه علوم تربیتی، ۱۰ مورد توسط متخصصان حوزه حقوق، ۱۱ مورد توسط متخصصان حوزه ترویج و آموزش کشاورزی، ۴ مورد توسط متخصصان حوزه فلسفه و فلسفه اخلاق، ۲ مورد توسط متخصصان حوزه علوم اجتماعی، ۲ مورد توسط متخصصان حوزه ادیان و عرفان، ۲ مورد توسط متخصصان حوزه عمران و معماری و یک مورد نیز توسط متخصصان حوزه حسابداری تدوین شده‌اند.

جدا از بررسی توصیفی مقالات منتشرشده، این پژوهش دو مسئله مهم در مقالات را نیز مورد بررسی قرار می‌دهد. اول، مؤلفه‌های مورد تأکید در هر مقاله و دوم، نتایج اصلی پژوهش. جدول ۱ (ضمیمه مقاله) نویسندگان، مؤلفه‌های مورد تأکید در هر مقاله و مهم‌ترین نتایج هر کدام از پژوهش‌ها را نشان می‌دهد.

همچنان که در جدول یک به تفصیل آمده است، مقالات مرتبط با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی اغلب ارتباط مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی را با مؤلفه‌هایی همچون دین‌داری، آموزش شهروندی، آموزش و دانش و نگرش بررسی کرده‌اند. اغلب این مطالعات رویکرد کمی داشته و سعی داشته‌اند، ارتباط مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی با یکی از مؤلفه‌های مذکور را در یک نمونه خاص بررسی کنند. مطالعات صورت گرفته در زمینه اخلاق زیست‌محیطی نیز بر مؤلفه‌هایی مانند شریعت و حکمت، نقش آموزش در اخلاق زیست‌محیطی، اهمیت قانون، قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری در اخلاق زیست‌محیطی و مؤلفه‌های اجتماعی دیگر تأکید داشته‌اند. قسمت بعدی این پژوهش بر آسیب‌شناسی این مقالات تمرکز خواهد داشت.

۵. بحث

امروزه جهان با بحران‌های مختلف زیست‌محیطی اعم از خشکسالی، آلودگی هوا و آب و گرم شدن کره زمین و متعاقباً بحران‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی متعددی روبه‌رو است. این بحران‌ها بیش از همه مناطق جهان، منطقه جنوب غرب آسیا را درگیر خود کرده است که قبلاً به گزارش برخی نهادها در این زمینه پرداخته شد. همه این مسائل سبب شده است، مسئولیت انسان‌ها در برابر محیط‌زیست مورد توجه بیشتر قرار گیرد، زیرا حیات انسان در ارتباط تنگاتنگ با محیط‌زیست است. متخصصان حوزه‌های مختلف در ایران به‌مانند سایر کشورهای جهان سعی داشته‌اند حساسیت جامعه علمی و عموم مردم را به این مسئله برانگیزند. اما بررسی دقیق‌تر پژوهش‌ها در این زمینه نشان می‌دهد، هنوز در ابتدای مسیر مطالعات زیست‌محیطی قرار داریم.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۱

بررسی مقالات منتشر شده در بازه زمانی ۱۳۹۷ تا ۱۴۰۲ نشان می‌دهد، در این دوره شش ساله تنها ۱۸ مقاله در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در ایران منتشر شده است. تمامی این مقالات از نوعی بحران روش پژوهش رنج می‌برند، به طوری که همه آن‌ها از نوع توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کمی تدوین شده‌اند؛ به استثنای یک مورد که از نوع کیفی است. در این بازه، پژوهش تبیینی و راهگشا با رویکرد فلسفی، اخلاقی و یا جغرافیایی صورت نگرفته است. همچنین، متخصصان حوزه جغرافیا به عنوان علمی که یک وجه کامل آن محیط‌زیست است، اثرگذاری علمی قابل محسوسی در این زمینه نداشته‌اند؛ به طوری که ۴ مورد از ۱۸ مقاله منتشر شده در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی توسط متخصصان حوزه جغرافیا تدوین شده است که هر ۴ مورد از نوع خاکستری هستند و ماهیت دانش‌افزایی کمی دارند.

در اینجا به اهمیت این مسئله بایستی اشاره شود که صلح با طبیعت (Oswald Spring et. al., 2013) در ارتباط تنگاتنگ با درک انسان از جغرافیا قرار دارد؛ زیرا صلح نوعی شرایط اجتماعی است که حاصل هماهنگی بین انسان‌ها و بین انسان و محیط‌زیست است. بر همین اساس تبیین صلح زیست‌محیطی و اهمیت مسئولیت‌پذیری انسان در این زمینه می‌تواند ریشه در فلسفه جغرافیا داشته باشد. توجه مجدد به این فلسفه می‌تواند گامی مؤثر در بازتعریف جایگاه جغرافیا در احیای مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی انسان باشد.

آسیب‌های مطرح شده در پژوهش‌های مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در پژوهش‌های اخلاق زیست‌محیطی نیز مشهود است. این پژوهش‌ها نیز از نوعی بحران روش پژوهش رنج می‌برند، به طوری که به جز ۴ مورد، همه آن‌ها از نوع توصیفی-تحلیلی هستند. نقطه قوت این پژوهش‌ها نسبت به پژوهش‌های مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، مشارکت متخصصان حوزه‌هایی با رویکرد غالباً کیفی است؛ به عنوان مثال متخصصان حوزه حقوق، فلسفه و فلسفه اخلاق و ادیان و عرفان مقالات تبیینی مناسبی تدوین کرده‌اند. دیگر مقالات که رویکرد کمی دارند، اغلب از نوع خاکستری هستند. مسئله مهم دیگر، فقدان نقش‌آفرینی متخصصان حوزه جغرافیا است، به طوری که هیچ پژوهشی توسط متخصصان علم جغرافیا در حوزه اخلاق زیست‌محیطی صورت نگرفته است. این امر نیز به نوبه خود نشان از کمبودها در زمینه ادراک از فلسفه جغرافیا است.

از نظر رویکرد پژوهش، ۱۷ مورد از ۱۸ مقاله منتشر شده در حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی با رویکرد کمی تدوین شده‌اند که نشان از غلبه رویکرد کمی در این زمینه دارد. اما در مقالات منتشر شده در زمینه اخلاق زیست‌محیطی رویکرد کیفی با ۲۲ مورد رویکرد

غالب بوده است، با توجه به اینکه رویکرد ۷ مورد از مقالات نیز کیفی-کمی بوده است. در واقع ۱۶ مورد از این مقالات رویکرد کاملاً کمی داشته‌اند. از منظر روش پژوهش نیز از مجموع ۶۳ مقاله پایش شده، ۵۹ مورد از نوع توصیفی-تحلیلی، ۳ مورد تحلیل محتوا و یک مورد تجربی بوده است.

همچنان که بررسی این پژوهش‌ها می‌دهد، نوعی فقر روش‌شناسی، پژوهشی و فلسفی در این حوزه در ایران وجود دارد. لزوم توجه به این حوزه بالأخص در کشوری مانند ایران که با انواع بحران‌های زیست‌محیطی روبه‌رو است، بسیار مهم است. علوم جغرافیایی، فلسفه، دین و اخلاق، جامعه‌شناسی، علوم تربیتی و حقوق می‌توانند پیشگام تحول در این زمینه باشند.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر سعی داشت با استفاده از روش فراتحلیل، پژوهش‌های مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی را آسیب‌شناسی کند. بر اساس تحلیل نتایج و یافته‌ها، در برهه زمانی مدنظر پژوهش توجه اندکی به مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی (۱۸ مقاله) و اخلاق زیست‌محیطی (۴۵) صورت گرفته است. اغلب مقالات از بحران روش پژوهش رنج می‌برند، به طوری که از منظر روش پژوهش، ۵۹ مورد از این مقالات از نوع توصیفی-تحلیلی هستند. رویکرد غالب در مقالات نیز رویکرد کمی بوده است که نشان از جایگاه مسلط رویکرد پوزیتیویستی در جامعه علمی ایران دارد. البته این امر مختص حوزه مسائل زیست‌محیطی نبوده و رویکرد پوزیتیویستی بر نظام آموزشی ایران حکمفرما است (برای مثال بنگرید به: کچویان و کریمی، ۱۳۸۵). به تبع فضای آموزشی و پژوهشی موجود، حوزه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی کشور نیز به عرصه‌ای برای بازتولید رویکرد پوزیتیویستی تبدیل شده است.

نتایج حاصل از تحلیل محتوا نیز نشان می‌دهد، مقالات حوزه مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی بیشتر سعی داشته‌اند ارتباط مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی را با یک مؤلفه مانند دین‌داری، آموزش شهروندی، آموزش و دانش و نگرش بررسی کنند. همچنان که بحث شد، این مقالات ماهیت دانش‌افزایی اندکی دارند و با توجه به رویکرد کمی آن‌ها امکان تعمیم نتایج پایین است. این آسیب در مورد پژوهش اخلاق زیست‌محیطی نیز مصداق دارد. به طوری که مطالعات صورت گرفته در حوزه اخلاق زیست‌محیطی نیز با توجه به ماهیت میان‌رشته‌ای این حوزه یا از رویکرد دینی، اخلاق زیست‌محیطی را تبیین یا سنجش کرده‌اند، یا بر نقش آموزش در اخلاق زیست‌محیطی تأکید داشته‌اند، یا بر اهمیت قانون، قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری در

اخلاق زیست‌محیطی تأکید داشته‌اند و یا با رویکرد جامعه‌شناختی ارتباط اخلاق زیست‌محیطی را با مؤلفه‌های مختلف سنجیده‌اند. نقطه قوت مقالات اخلاق زیست‌محیطی نسبت به مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی این است که متخصصان حوزه حقوق، فلسفه، فلسفه اخلاق و ادیان و عرفان مقالات تبیینی مناسبی در این زمینه تدوین کرده‌اند.

با توجه به یافته‌های پژوهش و در راستای توسعه این حوزه مطالعاتی پیشنهادهایی بدین شرح ارائه می‌گردد: اول، نظر به اهمیت اساسی باروهای دینی و نقش آن‌ها در نگاه اخلاقی به محیط‌زیست، بایستی تلاش مضاعفی جهت تبیین اهمیت محیط زیست نزد ادیان و مذاهب مختلف صورت بگیرد. همچنین، گنجاندن این بحث در کتب درسی مدارس و دانشگاه‌ها می‌تواند گامی مهم در جهت اصلاح نگاه انسان نسبت به محیط زیست باشد؛ دوم، باید بنیانی فلسفی برای اهمیت اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی با مشارکت متخصصان حوزه اخلاق، فلسفه، جغرافیا و حقوق پایه‌گذاری شود. در واقع این حوزه‌ها می‌توانند نقش پایه‌ای داشته باشند؛ سوم، آموزش مسائل زیست‌محیطی حلقه گمشده در بسط اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی است؛ به یقین نهادینه‌سازی این دو امر بدون آموزش (ابتدا آموزش معلمان و سپس آموزش دانش آموزان، دانشجویان و عموم مردم) امکان‌پذیر نیست. در بسیاری از کشورها آموزش زیست‌محیطی تبدیل به عنصری مهم در آموزش برای توسعه پایدار شده است (e.g. Kopnina, 2012). نقش متخصصان علوم تربیتی در این زمینه بسیار مهم است و نباید به تحلیل محتوای صرف کتب مدارس یا دانشگاهی محدود باشد؛ چهارم، توجه به نظام حقوقی مناسب با توجه به قدرت ساختارسازی آن می‌تواند زمینه توجه به اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی بیشتر را فراهم کند. قانون در کنار آموزش مهم‌ترین ابزار انسان معاصر است. حقوق‌دانان بایستی این امر را مدنظر قرار دهند که آیا اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی می‌تواند در نظام حقوقی وارد شوند یا خیر؟ اگر بلی چگونه؟ پنجم، بسیاری از آسیب‌های زیست‌محیطی حاصل رویکرد نادرست انسان نسبت به مسئله رشد و توسعه اقتصادی هستند. تسلط این رویکرد بر سیاست‌گذاری سبب شده است، بسیاری از حوزه‌های علمی، علی‌الخصوص حوزه‌های فنی و مهندسی رویکرد ابزاری نسبت به محیط زیست داشته باشند. با توجه به پتانسیل دین در ارتقای اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، آموزش زیست‌محیطی با رویکرد دینی می‌تواند این الگوی نادرست را تا حدی اصلاح کند. توجه به مقوله علم دینی در راستا حائز اهمیت است.

در نهایت اینکه پژوهش حاضر محدودیت‌هایی دارد که می‌تواند ایده‌هایی برای پژوهش‌های بعدی در این حوزه شکل دهد. اول، فراتحلیل مقالات این حوزه می‌تواند به یک مجله خاص یا نویسندگان یک حوزه علمی خاص محدود شود. این امر، فراتحلیل مقالات را تعمیق می‌بخشد؛ دوم، توجه به نقش سیاست‌گذاران (در عرصه علمی و عملی) و شرکت‌های ذینفع در به حاشیه رانده شدن تحقیقات زیست‌محیطی بسیار راهگشا است و می‌تواند ایده مناسبی برای بررسی باشد؛ سوم، بررسی اسناد بالادستی مانند برنامه‌های توسعه و سند چشم انداز می‌تواند حقایقی در باب جایگاه محیط زیست در ایران را آشکار کند. این مسئله نیز می‌تواند موضوع پژوهشی جالبی باشد.

کتاب‌نامه

- ابراهیمی، مازیار و رضانی پور، مهرداد (۱۳۹۷). «سنجش میزان مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی گردشگران (مطالعه موردی: شهرستان رامسر)». *مجله جغرافیا و روابط انسانی*، پیاپی ۲.
- احمدی، اصغر و همکاران (۱۳۹۷). «پیشگیری اولیه از جرائم زیست‌محیطی در آموزه‌های قرآنی». *مجله پژوهش‌های فقهی*، سال چهاردهم شماره ۱.
- احمدی، مهدی و حسینی قلعه بهمن، سیداکبر (۱۴۰۱). «شأن اخلاقی محیط‌زیست از نگاه اسلام و مسیحیت». *نشریه معرفت/دیان*، سال سیزدهم شماره ۲ (پیاپی ۵).
- باقری، معصومه و همکاران (۱۴۰۱). «فراتحلیل مطالعات دین‌داری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران». *دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی*، پیاپی ۲۸.
- بلیک، ژانت الیزابت بلیک، و صادقی، کمیل (۱۳۹۸). «اصل احتیاط زیست‌محیطی در پرتو قانون ایمنی زیستی». *فصلنامه اخلاق زیستی*، پیاپی ۳۲.
- بندری، ابومحمد و همکاران (۱۳۹۸). «تحلیل رابطه میان ابعاد اخلاق زیست‌محیطی دانشجویان کشاورزی». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال چهاردهم شماره ۳ (پیاپی ۴۹).
- تمسکی، احسان و کلاهی، مهدی (۱۴۰۱). «مدل مفهومی ریشه‌های اخلاقی بحران محیط زیست». *آب و توسعه پایدار*، دوره ۹، شماره ۴.
- حاجیلو، فتانه و همکاران (۱۴۰۰). «بررسی رابطه کنترل اجتماعی و اخلاق محیط زیستی با دغدغه محیط زیستی دانشجویان دانشگاه تبریز». *فصلنامه اخلاق زیستی*، پیاپی ۳۶.
- حافظی، حسین و همکاران (۱۴۰۱). «مطالعه اثربخشی روش تدریس مبتنی بر طرح همیار معلم روی اخلاق زیست‌محیطی دانش آموزان متوسطه دوم». *نشریه علوم تربیتی*، سال بیست و نهم شماره ۲.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۵

حسین پور، آزاده و همکاران (۱۳۹۸). «شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های حفاظت از محیط‌زیست توسط مدارس با استفاده از تکنیک دلفی فازی». *نشریه مطالعات علوم محیط‌زیست*، سال چهارم شماره ۳.
حسینلو، فرهاد (۱۳۹۹). «اخلاق زیست محیطی در آموزش مهندسی: یک حلقه مفقوده». *فصلنامه آموزش مهندسی ایران*، پیاپی ۸۸

خدادادی تیرکلایی، هانیه و همکاران (۱۴۰۱). «طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر نظم خودجوش در دوره متوسطه دوم». *نشریه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی*، سال سیزدهم شماره ۶ (پیاپی ۵۸).

خداهمی پور، احمد و جعفری، محبوبه (۱۴۰۲). «گسترش مسئولیت‌پذیری اجتماعی و زیست‌محیطی شرکت». *نشریه مطالعات مدیریت توسعه سبز*، سال دوم شماره ۱ (پیاپی ۳).

خسروی پور، بهمن و سواری ممبئی، آمنه (۱۴۰۱). «ترویج اخلاق زیست محیطی با تأکید بر تغییر شیوه زندگی». *فصلنامه انسان و محیط زیست*، سال بیستم شماره ۲ (پیاپی ۶۱).

خیزاب، ریحانه و عیدی، فاطمه (۱۳۹۸). «رابطه زیست‌محیطی فرهنگ و رفتار با نقش مداخله‌گر جنسیت بر قصد خرید اخلاقی». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال چهاردهم شماره ۴ (پیاپی ۵۱).

دشتکی، نجمه و همکاران (۱۴۰۰). «تبیین اخلاق زیست‌محیطی شهروندان در تعالی محیط‌زیست: ارائه مدل مفهومی». *فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری*، پیاپی ۴۴.

رحیمی، یداله و همکاران (۱۴۰۰). «طراحی مدل ساماندهی منابع انسانی با رویکرد اخلاق زیست‌محیطی سبز در سازمان‌های دولتی ایران». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال شانزدهم شماره ۴ (پیاپی ۵۹).

رستمی، کمال و صالحی، لاله (۱۳۹۹). «ارتقاء سطح مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌های تعاونی روستایی شهرستان کامیاران در قبال محیط زیست». *تعاون و کشاورزی*، سال دهم، شماره ۳۷.

رضازاده جودی، محمدکاظم و حیدری، کورش (۱۳۹۸). «رویکرد اخلاق زیست‌محیطی بر اساس آیات قرآنی و مبانی حکمت‌صدرایی در جهت برون‌رفت از بحران محیط‌زیست». *فصلنامه مطالعات قرآنی*، پیاپی ۴۰.

رضائی، فاطمه و همکاران (۱۴۰۲). «بررسی رابطه بین اخلاق و شکاف خط‌مشی‌های عمومی در حوزه محیط زیست». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال هجدهم، شماره ۲ (پیاپی ۶۵).

زارعی، قاسم و همکاران (۱۳۹۷). «تأثیر حساسیت مذهبی شهروندان بر اخلاق زیست‌محیطی». *فصلنامه اخلاق زیستی*، پیاپی ۲۸.

سجاسی قیداری، حمدالله و عرب تیموری، یاسر (۱۳۹۷). «سنجش و تحلیل مسئولیت‌پذیری اجتماعی روستاییان به حفظ محیط زیست». *نشریه مسائل اجتماعی ایران*، سال نهم شماره ۱ (پیاپی ۲۴).

سجاسی قیداری، حمدالله و همکاران (۱۳۹۸). «کسب و کارهای مسئولانه: سنجش سطح مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی صاحبان اقامتگاه‌های بوم‌گردی مطالعه موردی: خراسان رضوی». نشریه برنامه ریزی و توسعه گردشگری، پیاپی ۳۱.

سلیم‌زاده، سهراب و شاملو، سوده (۱۴۰۱). «تعهدات دولت‌ها در قبال آلودگی‌های محیط‌زیست دریایی با تأکید بر اخلاق زیست‌محیطی و کنوانسیون حقوق دریاها». فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال هفدهم شماره ۲ (پیاپی ۶۱).

سلیمان‌پور عمران، محبوبه و همکاران (۱۳۹۹). «اثربخشی آموزش‌های شهروندی بر کارکنان شهرداری بجنورد و تأثیرات آن بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مهارت‌های اجتماعی و زیست‌محیطی». مجله محیط‌زیست و توسعه فرابخشی، پیاپی ۶۶.

سلیمانی، عبدالرحیم (۱۴۰۱). «اخلاق زیست‌محیطی در متون مقدس ادیان ابراهیمی». نشریه دین و دنیای معاصر، سال نهم شماره ۱ (پیاپی ۱۶).

سنگینان، مونا و همکاران (۱۴۰۰). «تأثیر ارزش‌ها، نگرش‌ها و اخلاق زیست‌محیطی بر رفتارهای زیست‌محیطی دامداران عضو تعاونی‌های مرتعداری در شهرستان گنبدکاووس». نشریه تعاون و کشاورزی، سال دهم شماره ۳۸.

شاورانی، مسعود (۱۴۰۱). «کارکرد منش‌بندگی بر اخلاق اجتماعی و محیط‌زیست از نگاه تصوف اسلامی». پژوهشنامه ادیان، سال شانزدهم شماره ۱ (پیاپی ۳۱).

شاه ولی، منصور و معزی، سیده فاطمه (۱۴۰۱). «تحلیل مضامین مفهومی آموزش عالی الهی محیط‌زیست برای تربیت حکیمانه اخلاق زیست‌محیطی در دانشگاه‌ها». فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، پیاپی ۹۲.

شایان، حمید و همکاران (۱۴۰۰). «بررسی و تحلیل سطح مسئولیت‌پذیری کارآفرینان گردشگری روستایی (مطالعه موردی: شهرستان بینالود)». نشریه مطالعات مدیریت گردشگری، پیاپی ۵۴.

شفائی مقدم، الهام (۱۴۰۱). «بررسی نقش میانجی‌گری مسئولیت‌پذیری در رابطه بین ارزش نوع‌دوستی و رفتار شهروندی محیط‌زیستی». محیط‌زیست و توسعه فرابخشی، شماره ۷ (۷۶).

شمسی پاکباده، سیده زهرا و سرمدی، محمد سینا (۱۳۹۸). «ارزیابی درونی کردن ارزش‌های زیست‌محیطی در نظام آموزش و پرورش». فصلنامه انسان و محیط‌زیست، سال هفدهم شماره ۲ (پیاپی ۴۹).

شیرواند، محسن (۱۳۹۸). «اندیشه تجلی؛ طرح نظریه معنویت زیست‌محیطی». مجله انوار معرفت، سال هشتم شماره ۲ (پیاپی ۱۷).

صالحی، صادق (۱۳۹۹). «سنجش وضع مسئولیت‌پذیری جامعه روستایی نسبت به محیط‌زیست و عوامل مؤثر بر آن (مطالعه موردی: استان مازندران)». نشریه توسعه محلی (روستایی - شهری)، سال دوازدهم شماره ۱ (پیاپی ۲۲).

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۷

صیدی، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۸). «مدل‌یابی عوامل مؤثر بر رفتار اخلاقی زیست‌محیطی روستاییان با تأکید بر نظریه ارزش-عقیده-هنجار (مورد مطالعه: دهستان‌های علیشروان و میش خاص در بخش سیوان از توابع شهرستان ایلام)». *تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران*، دوره ۲، شماره ۴.

صیدی، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۹). «تبیین عوامل مؤثر بر رفتار اخلاقی زیست‌محیطی روستائیان از نظر کارشناسان سازمان های جهاد کشاورزی و محیط زیست استان خوزستان». *مجله پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی*، سال سیزدهم شماره ۱ (پیاپی ۴۹).

طاهرپور، کامران و همکاران (۱۳۹۸). «واکاوی عوامل مؤثر بر رفتار اخلاقی در قبال محیط‌زیست». *فصلنامه اخلاق زیستی*، پیاپی ۳۲.

طاهری، مسعود و همکاران (۱۳۹۹). «بررسی اصول اخلاقی و حقوقی زیست‌محیطی در قراردادهای نفتی». *مجله پژوهش‌های اخلاقی*، سال یازدهم شماره ۲ (پیاپی ۴۲).

عباسی، رسول و همکاران (۱۴۰۰). «شناسایی پیشران‌های قصد خرید سبز با تأکید بر رعایت اخلاق زیست‌محیطی». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال شانزدهم شماره ۲ (پیاپی ۵۷).

علیزاده، ابوالفضل و همکاران (۱۳۹۹). «تحلیل رابطه ترویج اخلاق زیست‌محیطی با ابعاد رفتار شهروندی سبز و عملکرد زیست‌محیطی در شرکت‌های تولیدی». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال پانزدهم شماره ۳ (پیاپی ۵۴).

عموزاد خلیلی، جواد و همکاران (۱۴۰۰). «ارائه الگوی رفتار شهروندی زیست‌محیطی با تأکید بر عواطف اخلاقی در صنایع تولیدی استان مازندران». *مجله پژوهش‌های اخلاقی*، سال دوازدهم شماره ۲.

غلامپور، سعید و همکاران (۱۴۰۱). «طراحی منظر راه و اخلاق زیست‌محیطی». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال هفدهم شماره ۱ (پیاپی ۶۰).

فتحی، هومن و همکاران (۱۴۰۱). «تعهدات دولت‌ها در قبال آلودگی‌های محیط زیست دریایی با تأکید بر اخلاق زیست‌محیطی و کنوانسیون حقوق دریاها». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال هفدهم شماره ۲ (پیاپی ۶۱).

فرضی، نکیسا و فرخیان، فروزان (۱۳۹۸). «اخلاق زیست‌محیطی کارکنان صنایع». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال چهاردهم شماره ۳ (پیاپی ۴۹).

فیروزفر، ایرج و همکاران (۱۴۰۰). «تدوین مدل اندازه‌گیری پرسشنامه اخلاق زیست‌محیطی». *نشریه پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی*، سال هشتم شماره ۳۲.

فیلی، اردلان و همکاران (۱۴۰۰). «ارتباط دانش، نگرش و رفتار زیست‌محیطی با توسعه اخلاق زیست‌محیطی». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال شانزدهم شماره ۴ (پیاپی ۵۹).

قاسمی، علی‌اصغر و شاه ولی، منصور (۱۳۹۸). «پارادایم دینی (اسلامی) آموزش صیانت از منابع طبیعی». *فصلنامه مجلس و راهبرد*، پیاپی ۹۷.

۱۸ پژوهش‌های علم و دین، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

قریشی، سیدعلی (۱۴۰۱). «نگاهی بر مبانی فرهنگی و اخلاقی محیط‌زیست به منظور طراحی تلفیقی محتوای آموزشی و ارائه الگوی مطلوب در نظام آموزش از دور (مطالعه موردی کتاب هدیه آسمانی دوره ابتدایی)». نشریه مدیریت شهری، پیاپی ۶۸.

قلی‌زاده شاوون، سیده فاطمه و همکاران (۱۴۰۰). «تمایل به مشارکت در حفاظت از محیط‌زیست و عوامل مؤثر بر آن (مورد مطالعه: شهروندان تهرانی متولد دهه ۸۰ و دهه ۵۰)». فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی شهری، پیاپی ۴۰.

کچویان، حسن و کریمی، جلیل (۱۳۸۵). «پوزیتیویسم و جامعه‌شناسی در ایران». نامه علوم اجتماعی، جدید (پیاپی ۲۸).

کریمی، مرضیه و همکاران (۱۳۹۷). «بررسی رابطه سرمایه‌های اجتماعی، تعهد سازمانی و رفتار فرانتشی در محیط‌زیست». نشریه مدیریت محیط‌زیست و توسعه پایدار، سال دوم شماره ۴ (پیاپی ۶).

کریمی، مهدی (۱۴۰۰). «تبیین مفهومی اکولوژی صلح». فصلنامه آمایش سیاسی فضا، دوره ۴، شماره ۴. کشکولیان، اسماعیل و همکاران (۱۳۹۸). «جرائم زیست محیطی و راهکارهای پیشگیری از آن». فصلنامه اخلاق زیستی، پیاپی ۳۲.

کولیوند، حجت اله (۱۴۰۲). «ارزیابی فراتحلیل مقالات آسیب‌شناسی طرح‌های توسعه شهری در ایران». نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، دوره ۱۴، شماره ۱.

لطیفی نیا، اکرم و همکاران (۱۴۰۱). «استفاده از مدل ارزش‌باور-هنجار برای بررسی رفتار حفاظتی مبتنی بر مشارکت جامعه میزبان اکوتوریسم در جنگل‌های زاگرس (منطقه مورد مطالعه: قلعه گل، لرستان)». فصلنامه پژوهش‌های علوم و فناوری چوب و جنگل، دوره ۲۹، شماره ۳.

مجدی یزدی، حانیه و همکاران (۱۴۰۰). «سنجش سواد زیست محیطی و رابطه آن با اخلاق زیست محیطی». فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال شانزدهم شماره ۴ (پیاپی ۵۹).

محمدزاده، شیما و سلیمان پور عمران، محبوبه (۱۳۹۹). «بررسی میزان تأثیر آموزش شهروندی بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی، مهارت زیست محیطی و مهارت اجتماعی». فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، سال بیست و دوم شماره ۱۱ (پیاپی ۱۰۲).

محمودی، سیروس (۱۳۹۷). «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی از نظر توجه به اخلاق زیست محیطی». نشریه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، سال سوم شماره ۸.

محمودی، سیروس (۱۳۹۸). «بررسی جایگاه اخلاق زیست محیطی در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول». نشریه مطالعات اخلاق کاربردی، سال نهم شماره ۳۶.

مشهدی، علی (۱۴۰۰). «تاملی بر چالش‌های اخلاقی مدرنیته در مواجهه با حقوق محیط زیست». فصلنامه اخلاق زیستی، پیاپی ۳۶.

موسوی، سیدحسین و همکاران (۱۳۹۸). «بررسی الگوهای اخلاق زیست محیطی از منظر آرا و رویه‌های قضایی در نظام بین‌الملل». مجله پژوهش‌های اخلاقی، سال نهم شماره ۴ (پیاپی ۳۶).

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۱۹

مولایی، یوسف (۱۳۸۶). «نسل سوم حقوق بشر و حق به محیط زیست سالم». *فصلنامه حقوق*، دوره ۳۷، شماره ۴.

مهدوی، داوود و همکاران (۱۳۹۸). «تحلیل نگرش و رفتار زیست محیط گرایانه جوامع عشایری پس از اجرای طرح مدیریت مشارکتی جنگل و مرتع نمونه مطالعه: بخش بازفت استان چهارمحال و بختیاری». *نشریه جغرافیا و برنامه ریزی محیطی*، سال سی ام شماره ۲ (پیاپی ۷۴).

مؤمنی، ناصر و موحدی، محمدجواد (۱۴۰۱). «مبانی جهان شناختی اخلاق زیست محیطی در اندیشه صدرالمتالهین». *نشریه مطالعات اخلاق کاربردی*، سال دوازدهم شماره ۴۷.

میرکمالی، علیرضا و همکاران (۱۳۹۹). «جرائم زیست محیطی و پیشگیری از ضررهای زیستی در سنجه جرم شناسی فرهنگی سبز». *فصلنامه اخلاق زیستی*، پیاپی ۳۵.

نماین، پیمان و طیبی، سبحان (۱۴۰۰). «مطالعه تطبیقی سنجه های فقهی و اخلاقی اسلام در حفاظت کیفری از محیط زیست جهانی». *نشریه فقه جزای تطبیقی*، سال یکم شماره ۴.

نوری، سیمین درویش و همکاران (۱۳۹۷). «بررسی تأثیر ویژگی های فردی و طبقه اجتماعی در رفتار مسئولانه زیست محیطی». *نشریه مدیریت محیط زیست و توسعه پایدار*، سال دوم شماره ۳ (پیاپی ۵).

نیکخواه، هدایت الله و همکاران (۱۳۹۹). «نقش شهروندان در مواجهه با بحران های زیست محیطی». *نشریه بررسی مسائل اجتماعی ایران*، سال یازدهم شماره ۱.

یاسمی، مهدی و همکاران (۱۴۰۱). «اخلاق زیست محیطی: نقش مصرف انرژی تجدیدپذیر در حفاظت محیط زیست با تأکید بر حسابداری خلاق». *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال هفدهم شماره ۲ (پیاپی ۶۱).

یزدان پناه، مسعود و همکاران (۱۴۰۰). «ارزیابی اثرات ویژگی های اقتصادی-اجتماعی و روانشناختی بر پذیرش رفتارهای سازگاری با کم آبی». *مجله تحقیقات اقتصاد کشاورزی*، سال سیزدهم شماره ۳.

Attfield, R. (2018). *Environmental ethics: a very short introduction*. Oxford University Press.

Cima, E. (2022). "The right to a healthy environment: Reconceptualizing human rights in the face of climate change". *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 31(1), 38-49.

Oswald Spring, Ú. Brauch, H. G, Tidball K. G. (2013). *Expanding Peace Ecology: Peace, Security, Sustainability, Equity and Gender: Perspectives of IPRA's Ecology and Peace Commission*. Springer Science & Business Media.

Rolston III, H. (2020). *A new environmental ethics: the next millennium for life on earth*. Routledge.

Kopnina, H. (2018). "Education for sustainable development (ESD): The turn away from environment in environmental education?". *Environmental Education Research*, 18(5), 699-717.

ضمیمه ۱

جدول ۱. نویسندگان، مؤلفه‌های مورد تأکید و مهم‌ترین نتایج پژوهش‌های بررسی شده

نتایج	مؤلفه‌های مورد تأکید	نویسندگان	اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی
حفظ محیط‌زیست به‌عنوان یک دغدغه اجتماعی و اخلاقی و رفتار جمعی در بین روستاییان شکل نگرفته است. چنین وضعیتی می‌تواند ناشی از ضعف در اجرای دقیق و اصولی قوانین زیست‌محیطی، ضعف در آگاهی بخشی‌های زیست‌محیطی در محیط‌های روستایی باشد که مستلزم تقویت است.	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	سجاسی قیداری و عرب تیموری (۱۳۹۷)	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی
افرادی که مشارکت اجتماعی بالایی دارند دارای آگاهی بیشتری از محیط‌زیست هستند و دارای رفتارهای زیست‌محیطی مثبتی بوده و به دنبال بهبود محیط‌زیست هستند.	مشارکت اجتماعی	کریمی و همکاران (۱۳۹۷)	
طبقه اجتماعی افراد و ویژگی‌های فردی افراد در ایجاد رفتارهای مسئولانه تأثیرگذارند. رفتارهای زیست‌محیطی جزء رفتارهای مسئولانه هستند که سبب کاهش مخاطرات زیست‌محیطی می‌شوند. از جمله عوامل بسیار مهم تأثیرگذار دیگر میزان درآمد افراد است. در جوامع فقیر، مردم برای امرار معاش به طبیعت هجوم برده و از منابع رایگان آن استفاده می‌کنند که رفتاری غیرمسئولانه نسبت به محیط‌زیست است.	ویژگی‌های فردی و طبقه اجتماعی	نوری و همکاران (۱۳۹۷)	
متغیرهای میزان تحصیلات و سن گردشگران بر میزان مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی آنان تأثیر مثبت و معناداری دارد و همچنین بین پایگاه اقتصادی گردشگران با مسئولیت‌پذیری نیز همبستگی مثبت و معناداری وجود دارد.	تحصیلات، سن و پایگاه اقتصادی گردشگران	ابراهیمی و رمضانی پور (۱۳۹۷)	
مسئولیت‌پذیری اجتماعی در برابر محیط‌زیست مهم‌ترین عامل در حفظ محیط‌زیست توسط عشایر است.	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	مهدوی و همکاران (۱۳۹۸)	
بین محتوای آموزشی در نظام آموزش و پرورش و همچنین فضای فیزیکی در مدرسه با درونی کردن ارزش‌های زیست‌محیطی در دانش‌آموزان رابطه معناداری وجود دارد. این عوامل به‌نوبه خود از مؤلفه‌های مهم در	محتوای آموزشی و درونی کردن ارزش‌های زیست‌محیطی	شمسی پاپکیاده و سرملی (۱۳۹۸)	

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۲۱

اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	نویسندگان	مؤلفه‌های مورد تأکید	نتایج
			آموزش و پرورش هستند که باعث رغبت و تمایل دانش‌آموزان به ارزش‌های زیست‌محیطی می‌شوند و گامی برای درونی کردن این ارزش‌ها هستند.
	حسین پور و همکاران (۱۳۹۸)	آموزش	شاخص‌های مؤثر بر حفاظت از محیط‌زیست عبارت‌اند از آگاهی، آموزش و اطلاع‌رسانی، مسئولیت‌پذیری و علاقه‌مندی و مشارکت.
	صالحی (۱۳۹۹)	شدت آسیب‌پذیری، شدت خطر درک شده، دانش محیط‌زیستی و هنجارهای تجویزی بر مسئولیت‌پذیری جامعه روستایی و بر مسئولیت‌پذیری افراد نسبت به محیط‌زیست تأثیرگذار هستند.	شدت آسیب‌پذیری، شدت خطر درک شده، خودکارآمدی و دانش محیط‌زیستی و هنجارهای تجویزی بر مسئولیت‌پذیری جامعه روستایی و بر مسئولیت‌پذیری افراد نسبت به محیط‌زیست تأثیرگذار هستند.
	رستمی و صالحی (۱۳۹۹)	استراتژی، قانونمندی، درون‌زایی و برون‌گرایی و سازوکار مشارکتی	چهار عامل بر اجرای رفتارهای پایداری محور زیست‌محیطی در شرکت‌های تعاونی روستایی و اعضای آن‌ها اثرگذارند: ۱) استراتژی حمایتی، نظارتی و هدایتی؛ ۲) قانونمندی و توانمندی روانی و ساختاری؛ ۳) درون‌زایی و برون‌گرایی؛ و ۴) سازوکار مشارکتی.
	سلیمان‌پور عمران و همکاران (۱۳۹۹)	آموزش شهروندی	آموزش شهروندی بیش‌ترین تأثیر را بر روی مسئولیت‌پذیری داشته است.
	نیکخواه و همکاران (۱۳۹۹)	احساس تعلق و مسئولیت‌پذیری اجتماعی و میزان تماشای برنامه‌های تلویزیونی داخلی با مشارکت در حفظ محیط‌زیست رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد. متغیر احساس تعلق اجتماعی بیشترین تأثیر را بر متغیر مشارکت در حفظ محیط‌زیست دارد.	بین احساس تعلق اجتماعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و میزان تماشای برنامه‌های تلویزیونی داخلی با مشارکت در حفظ محیط‌زیست رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد. متغیر احساس تعلق اجتماعی بیشترین تأثیر را بر متغیر مشارکت در حفظ محیط‌زیست دارد.
	محمدزاده و سلیمان‌پور عمران (۱۳۹۹)	آموزش شهروندی	آموزش شهروندی بیشترین تأثیر را بر روی مسئولیت‌پذیری دارد.
	یزدان پناه و همکاران (۱۴۰۰)	سرمایه اجتماعی، اقتصادی و روان‌شناختی	عوامل تحصیلات، فاصله زمین تا مرکز خدمات کشاورزی، تعداد محصولات، خودکارآمدی، ریسک‌پذیری و پیوند از عوامل مؤثر بر تنوع شغلی و درآمدی به‌عنوان رفتار سازگاری با کم‌آبی هستند.
	فیلی و	دانش، نگرش، رفتار	دانش، نگرش، رفتار و پذیرش مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی

نتایج	مؤلفه‌های مورد تأکید	نویسندگان	اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی
رابطه مثبت و معناداری با توسعه اخلاق زیست‌محیطی دارند. از این میان پذیرش مسئولیت زیست‌محیطی بیشترین رابطه و دانش زیست‌محیطی کمترین رابطه را با توسعه اخلاق زیست‌محیطی دارند.	و پذیرش مسئولیت زیست‌محیطی	همکاران (۱۴۰۰)	
گردشگران روستاهای نمونه در برخورداری از مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی، بالاتر از سطح مطلوب قرار دارند.	رفتار مسئولانه زیست‌محیطی	شایان و همکاران (۱۴۰۰)	
اثر نوع‌دوستی بر رفتار شهروندی محیط‌زیستی از طریق غیرمستقیم توسط متغیر میانجی مسئولیت‌پذیری قابل مشاهده است.	نوع‌دوستی، مسئولیت‌پذیری و رفتار شهروندی	شفائی مقدم (۱۴۰۱)	
دین‌داری در میان پژوهش‌هایی که مکان انجام آن‌ها شهرستان‌های کشور بوده است در قیاس با پژوهش‌هایی که مکان انجام آن‌ها مراکز استان‌ها یا شهر تهران بوده است رابطه بیشتری را با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نشان داده است که نشان می‌دهد، متغیر مکان جغرافیایی انجام پژوهش به‌عنوان متغیر تعدیل‌گر در این رابطه مؤثر است.	دین‌داری	باقری و همکاران (۱۴۰۱)	
موضوع مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها، حسابداری و حسابرسی اجتماعی و زیست‌محیطی و پایداری و تحقیق و پژوهش در این زمینه‌ها اهمیت دارد و از این رو مهم است، وضع‌کنندگان استاندارد در حرفه حسابداری، استانداردهایی را در مورد مسائل اجتماعی، زیست‌محیطی و پایداری تنظیم نمایند.	مسئولیت اجتماعی شرکت	خدای پور و جعفری (۱۴۰۲)	
حساسیت مذهبی (درونی و بیرونی) بر اخلاق زیست‌محیطی تأثیر معنی‌دار دارد. برای افزایش گرایش شهروندان به رعایت هنجارهای اخلاق زیست‌محیطی می‌توان از آیات و روایات مذهبی استفاده کرد.	حساسیت مذهبی	زارعی و همکاران (۱۳۹۷)	
در کتب بررسی شده به مؤلفه‌های درختکاری و حفاظت از فضای سبز، شناخت طبیعت به‌عنوان مخلوق الهی و استفاده صحیح از آن، بهداشت و سلامت، جمع‌آوری بهداشتی و بازیافت زیاده، آیات و روایات در حوزه محیط‌زیست و احساس مسئولیت در برابر حیات وحش توجه بیشتری شده است.	آموزش	محمودی (۱۳۹۷)	اخلاق زیست‌محیطی
آموزه‌های قرآنی برای پیشگیری از جرائم زیست‌محیطی در قالب دو رویکرد فردمحور و جامعه‌محور متجلی می‌شوند.	آموزه‌های دینی	احمدی و همکاران	

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۲۳

نتایج	مؤلفه های مورد تأکید	نویسندگان	اخلاق و مسئولیت پذیری زیست محیطی
در رویکرد فردمحور آموزه هایی چون اعتقادات پیشگیرانه (اعتقاد به خداوند و آیه بودن مخلوقات زیست محیطی و اعتقاد به فواید طبیعت برای انسان) و آموزه های اخلاقی (کنترل درونی احترام به محیط زیست) وجود دارند.		(۱۳۹۷)	
تبیین اخلاق زیست محیطی مبتنی بر دیدگاه نظام حقوقی بین المللی، دیدگاهی جامع تر برای حفاظت از محیط زیست است.	محیط زیست جهانی، رویه های قضایی بین المللی	موسوی و همکاران (۱۳۹۸)	
پارادایم دینی برای آموزش صیانت از منابع طبیعی با لحاظ داشتن دانش ماوراءالطبیعه، دانش علمی / تحلیلی و دانش و اخلاق قدسی ضروری است.	آموزه های دینی	قاسمی و شاه ولی (۱۳۹۸)	
در کتب درسی، مؤلفه های شناخت طبیعت و استفاده صحیح از آن، پرهیز از آلوده نمودن محیط زیست، درخت کاری و حفاظت از فضای سبز دارای بیشترین ضریب اهمیت و مؤلفه های حفاظت از تنوع زیستی، دیدگاه اسلام در حوزه محیط زیست و احساس مسئولیت در برابر حیات وحش دارای کمترین ضریب اهمیت بوده و به مؤلفه رعایت حقوق حیوانات هیچ توجهی نشده است.	آموزش	محمودی (۱۳۹۸)	
عدم تفاوت معناداری بین متغیرهای مستقل جنسیت، سطح تحصیلات، سابقه کار، سن و سطوح مختلف درآمد و میزان برخورداری آنان از اخلاق زیست محیطی مشاهده شد. نتایج بیانگر نوعی وجود تعهد اخلاقی برای حفظ محیط زیست نزد هر دو گروه زنان و مردان بوده است.	جهت گیری اخلاقی	فرضی و فروزان (۱۳۹۸)	
بین انسان محوری با زیست بوم محوری و بین انسان محوری با خدامحوری پاسخ دهندگان رابطه معناداری وجود دارد. نتایج تحلیل همبستگی نیز حاکی از وجود رابطه مثبت معنی دار بین زیست بوم محوری دانشجویان با خدامحوری است.	انسان محوری و خدامحوری	بندری و همکاران (۱۳۹۸)	
از جمله طرق پیشگیری از جرائم زیست محیطی می توان به تحولات تقنینی، برگزاری دوره های آموزشی برای حقوقدانان و قضات، استفاده از مجازات جایگزین حبس، مشارکت مردم و سازمان های غیردولتی و مردم نهاد اشاره نمود. همچنین ارتکاب بیشتر جرائم توسط اشخاص حقوقی و اهمیت آن، طرح مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را می طلبد.	آموزش، مشارکت، قانون گذاری	کشکولیان و همکاران (۱۳۹۸)	

نتایج	مؤلفه‌های مورد تأکید	نویسندگان	اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی
مجموع نصوص متون دینی و متون حکمی عرفانی، زیست بومی فکری - فرهنگی ایجاد کرده است که این زیست‌بوم ظرفیت بالایی برای پذیرش اندیشه تجلی دارد. این اندیشه به شرط ایجاد سازوکارهای دقیق، قدرت خوبی در حوزه فرهنگ‌سازی زیست‌محیطی دارد.	معنویت، حکمت، شریعت	شیرواند (۱۳۹۸)	
عواملی همچون جمع‌گرایی، جهت‌گیری بلندمدت، جهت‌گیری انسان و طبیعت، نگرش، هنجارهای ذهنی، کنترل رفتاری درک شده و جنسیت بر قصد خرید اخلاقی تأثیرگذار هستند و جهت‌گیری بلندمدت بر روی هنجارهای ذهنی تأثیری ندارد.	خرید اخلاقی	خیزاب و عیدی (۱۳۹۸)	
متغیرهای دیدگاه روستاییان در خصوص ارتباط با محیط‌زیست، آگاهی روستاییان از پیامدهای فعالیت‌های خود، احساس مسئولیت‌پذیری آن‌ها و هنجارهای شخص آن‌ها درباره محیط‌زیست بر رفتارهای اخلاقی محیط‌زیستی آن‌ها تأثیرگذار هستند.	ارزش-عقیده-هنجار	صدیدی و همکاران (۱۳۹۹)	
قانون ایمنی زیستی در اجرای اصل احتیاط ناموفق بوده و رویکرد حاکم بر این قانون با اصل مذکور مغایرت دارد. علت اصلی این امر را می‌توان عدم ارائه تعریف و حدود اجرای این اصل با عنایت به شرایط اجتماعی - اقتصادی کشور دانست.	قانون‌گذاری	بلیک و صادقی (۱۳۹۸)	
بین جهت‌گیری ارزشی موفقیت با رفتار اخلاقی در قبال محیط‌زیست، ارتباط مثبت و معنی‌دار وجود داشت. از آنجایی که ارزش‌ها غالباً برخاسته از ارتباط بین محیط و متن فرهنگی جامعه هستند، فرهنگ‌سازی و آموزش رفتار اخلاقی در حوزه حفاظت از محیط‌زیست به مدیران توصیه می‌گردد.	جهت‌گیری ارزشی، آگاهی	طاهرپور و همکاران (۱۳۹۸)	
بحران محیط‌زیست، بحران معرفت و معنویت است، معرفت و معنویت که فقدان آن‌ها بحران اخلاقی را به همراه خواهد داشت.	آموزه‌های دینی، حکمت	رضازاده جودی و حیدری (۱۳۹۸)	
ضمن توجه به اصول اخلاقی و حقوقی زیست‌محیطی، رعایت ملاحظات زیست‌محیطی در قراردادهای نفتی و موضع قوانین و مقررات ایران در این خصوص ضروری است.	الزامات قانونی	طاهری و همکاران (۱۳۹۹)	

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۲۵

نتایج	مؤلفه‌های مورد تأکید	نویسندگان	اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی
ترویج اخلاق زیست‌محیطی با ابعاد رفتار شهروندی سبز رابطه معنادار دارد. ابعاد رفتار شهروندی سبز نیز با عملکرد زیست‌محیطی رابطه معنادار دارد. تحلیل مسیر غیرمستقیم گویای اثر میانجی رفتار شهروندی سبز در رابطه ترویج اخلاق زیست‌محیطی و عملکرد زیست‌محیطی است.	اخلاق زیست‌محیطی، رفتار شهروندی سبز	علیزاده و همکاران (۱۳۹۹)	
حاصل تلفیق دو نوع جرم‌شناسی فرهنگی و جرم‌شناسی سبز، جرم‌شناسی فرهنگی سبز است که دو مؤلفه مهم فرهنگ و آسیب‌های زیست‌محیطی دولتی را مدنظر قرار می‌دهد. پیشگیری از آسیب‌های زیست‌محیطی در این رویکرد ادغام یافته از طریق فرهنگ‌سازی و نهادینه کردن اصول و منش‌های اخلاق زیست‌محیطی، حفاظت از محیط‌زیست را امکان‌پذیر می‌سازد.	فرهنگ‌سازی، نهادینه کردن اصول و منش‌های اخلاق زیست‌محیطی	میرکمالی و همکاران (۱۳۹۹)	
آموزش اخلاق زیست‌محیطی باید به‌عنوان یک مهارت ضروری در کلیه برنامه‌های مهندسی در نظر گرفته شود. این مقاله یک برنامه درسی برای دوره اخلاق زیست‌محیطی پیشنهاد می‌دهد.	آموزش	حسینلو (۱۳۹۹)	
عوامل تأثیرگذار بر رفتار اخلاقی زیست‌محیطی روستائیان عبارت‌اند از: عوامل سیاسی، دیدگاه اخلاقی زیست‌محیطی و عوامل آموزشی.	عوامل سیاسی، دیدگاه اخلاقی زیست‌محیطی و عوامل آموزشی	صیدی و همکاران (۱۳۹۸)	
در تعالی اخلاق زیست‌محیطی شهروندان سه بعد جهان‌بینی الهی شهروندان، گرایش به سمت کمال و اعمال و رفتار زیست‌محیطی شهروندان در چارچوب قوانین الهی مورد تأکید بوده و انتظار می‌رود که این نگرش منجر به تعالی محیط‌زیست شود.	آموزه‌های دینی	دشتکی و همکاران (۱۴۰۰)	
مؤلفه آب بیشترین اثر را بر اخلاق زیست‌محیطی داشته و مؤلفه هوا کمترین اثر را بر آن دارد. همچنین، میان مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی، همبستگی درونی بالایی وجود دارد.	آب، خاک، هوا، گیاهان و جانوران	فیروزفر و همکاران (۱۴۰۰)	
ارتباط عواطف اخلاقی و میزان تأثیرگذاری آن بر رفتار شهروندی زیست‌محیطی حائز اهمیت است و ارتباط معناداری بین آن‌ها برقرار است و نتایج این پژوهش به بهبود ادراک از عواملی که درگیری کارکنان در رفتارهای شهروندی زیست‌محیطی را ایجاد می‌کنند، کمک خواهد	عواطف اخلاقی	عموزاد خلیلی و همکاران (۱۴۰۰)	

اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	نویسندگان	مؤلفه‌های مورد تأکید	نتایج
			کرد.
	سنگتیان و همکاران (۱۴۰۰)	نگرش و رفتار	بین گروه‌های مختلف پاسخگویان بر حسب سطح تحصیلات در خصوص مؤلفه اخلاق زیست‌محیطی، بر اساس سابقه دامداری، در خصوص مؤلفه ارزش زیست‌محیطی، بر اساس شغل دوم، در خصوص مؤلفه‌های نگرش، اخلاق و رفتار زیست‌محیطی و بر اساس دفعات شرکت در دوره‌های آموزشی در خصوص مؤلفه‌های ارزش و رفتار زیست‌محیطی تفاوت معنی‌داری وجود دارد.
	نمایان و طیبی (۱۴۰۰)	آموزه‌های دینی	مشکلاتی که امروزه محیط‌زیست جهانی با آن روبروست، نتیجه فقدان یک الگوی مناسب برای جامعه بشری است که حقوق اسلامی می‌تواند راهبردی دقیق در این خصوص ارائه داده و سامان‌بخش تحولات زیست‌محیطی در عرصه بین‌المللی باشد.
	رحیمی و همکاران (۱۴۰۰)	ساماندهی منابع انسانی	در مقوله محوری استعدادیابی داوطلبان استخدام، جذب منابع انسانی آگاه نسبت به اخلاق زیست‌محیطی و به‌کارگیری، اجتماعی شدن، نگهداشت و کاربرد آن‌ها و همچنین ریسک منابع انسانی باید مورد توجه باشد.
	عباسی و همکاران (۱۴۰۰)	محصول سبز، قصد خرید سبز	بین دانش زیست‌محیطی، نگرانی زیست‌محیطی، تصویر سبز سازمان و کیفیت ادراک‌شده سبز محصول با قصد خرید سبز رابطه وجود دارد. اما قیمت و کیفیت ادراک‌شده محصول در رابطه دانش زیست‌محیطی، نگرانی زیست‌محیطی و تصویر سبز سازمان با قصد خرید سبز مشتریان، نقش تعدیل‌گری ندارد.
	حاجیلو و همکاران (۱۴۰۰)	کنترل اجتماعی و اخلاق محیط زیستی	نگرانی روزافزون نسبت به مخاطرات زیستی، نشانه نیاز به بازاندیشی مفاهیم و سازه‌های اجتماعی مرتبط با محیط‌زیست است. شواهد حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد، افزایش دغدغه و نگرانی در مورد مخاطرات زیستی و پیامدهای آن بستر ساز افزایش رفتارهای اخلاقی نسبت به محیط‌زیست و کاهش نیاز به کنترل اجتماعی رسمی در این خصوص است.
	مجدی یزدی و همکاران [۲۸]	سواد زیست‌محیطی	بین سواد زیست‌محیطی کشاورزان و هر یک از مؤلفه‌های آن یعنی دانش، نگرش و رفتار و اخلاق زیست‌محیطی آنان رابطه مثبت و معنی‌دار وجود دارد، در نتیجه برای بهبود و ارتقای اخلاق زیست‌محیطی کشاورزان، توجه به افزایش

فرا تحلیل مقالات مسئولیت‌پذیری، دین و اخلاق زیست‌محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۲۷

اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	نویسندگان	مؤلفه‌های مورد تأکید	نتایج
			سطح دانش، بهبود نگرش و تقویت رفتار زیست‌محیطی آنان از طریق آموزش و در نظر گرفتن مشوق‌ها و انگیزه‌های مناسب، ضروری است.
	قلی زاده و شاوون و همکاران (۱۴۰۰)	مشارکت، دانش، آموزش	مشارکت محیط زیستی متأثر از دانش محیط زیستی، اخلاق محیط زیستی، نگرش به زیست محیط و آموزش رسانه‌ای است و بیشترین تأثیر مربوط به دانش زیست‌محیطی است و میزان تمایل به همکاری و مشارکت در فعالیت‌های محیط زیستی در پاسخگویان متولد دهه ۵۰ بیشتر است.
	مشهدی (۱۴۰۰)	چالش‌های اخلاقی، اخلاق زمین	مبانی اخلاقی مدرنیته در ارتباط با بهره‌برداری از محیط‌زیست و منابع طبیعی نیازمند بازبینی جدی است. نمی‌توان بدون توجه به چالش‌های انسان‌محوری و خودمحوری، دوگانه‌نگاری محیطی، فایده‌گرایی و اصالت سود و ارزش‌ابزاری طبیعت به حفاظت از محیط‌زیست و کارآمدی نظام حقوق محیط‌زیست در جهان خوش‌بین بود.
	احمدی و حسینی قلعه بهمن (۱۴۰۱)	آموزه‌های دینی	با مراجعه به متون مقدس اسلام و مسیحیت، درمی‌یابیم که اسلام در اثبات شأن اخلاقی غیرمستقل برای محیط‌زیست جامع‌تر و دقیق‌تر عمل کرده است. نتیجه اینکه اتهام وارد شده به اسلام و مسیحیت رد می‌شود.
	خدادادی تیرکلابی و همکاران (۱۴۰۱)	نظم خودجوش، آموزش	برنامه درسی اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر نظم خودجوش موجب می‌شود تا دانش آموزان مستقل بر پایه رفتارهای آگاهانه، عمدی و متفکرانه با مسائل برخورد کنند.
	حافظی و همکاران (۱۴۰۱)	آموزش	روش تدریس مبتنی بر طرح همیار معلم روی اخلاق زیست‌محیطی و مؤلفه‌های آن در دانش آموزان تأثیر دارد. لذا می‌توان با به‌کارگیری روش تدریس مبتنی بر طرح همیار معلم نسبت به ارتقای سطح اخلاق زیست‌محیطی در دانش آموزان همت گمارد، به‌گونه‌ای که نمود آن در جامعه احساس شود.
	سلیم زاده و سوده شاملو (۱۴۰۱)	قانون‌گذاری	با توجه به آرای صادره از محاکم ایران این نتیجه استنباط می‌شود که عموم آرا اصول حقوق محیط‌زیست و همچنین اصول اخلاق زیست‌محیطی را رعایت نکرده‌اند و تأثیری بر توسعه هنجارهای زیست‌محیطی پیشگیری و جبران خسارت آلودگی‌های نفتی نداشته‌اند.
	فتحی و	قانون‌گذاری	کنوانسیون حقوق دریاها، تعهدات دولت‌ها را شامل تعهد به

اخلاق و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	نویسندگان	مؤلفه‌های مورد تأکید	نتایج
	همکاران (۱۴۰۱)		همکاری، کمک‌های فنی، نظارت، قانون‌گذاری، اجرا و ضمانت می‌داند. در طول تاریخ شکل‌گیری حقوق بین‌الملل اصل تکلیف دولت‌ها به جلوگیری از آلودگی‌های فرامرزی که ناشی از فعالیت‌های اقتصادی آن‌هاست در اسناد و آرای بین‌المللی شناخته شده است و هم‌اکنون می‌توان گفت این اصل به‌صورت عرف بین‌المللی در آمده است.
	غلامپور و همکاران (۱۴۰۱)	طراحی اخلاق‌مدار	با هدف افزایش کیفیت سفر، زندگی انسان، تداوم حیات گیاهان و جانوران، باید بیشتر مورد توجه باشد. طراحی اخلاق‌مدار، ضامن جریان حیات در راه است. این نگاه به راه، به تقویت ابعاد ذهنی راه که موضوع علم منظر است، می‌پردازد.
	یاسمی و همکاران (۱۴۰۱)	انرژی تجدیدپذیر، حسابداری اخلاق	مصرف انرژی در بلندمدت، بر اثرات اکولوژیکی (تخریب زیست‌محیطی) تأثیر مثبت دارد. همچنین، متغیر سیاست تجاری بر انتشار گاز دی‌اکسیدکربن (تخریب زیست‌محیطی) و رشد اقتصادی بر انتشار گاز دی‌اکسیدکربن تأثیر مثبت دارند.
	خسروی پور و سواری ممبئی (۱۴۰۱)	حس امانت‌داری و مسئولیت‌پذیری انسان‌ها	تغییر شیوه زندگی به‌عنوان نیروی محرکه برای ترویج آگاهی‌های زیست‌محیطی با استفاده از الگوها و رفتارهای انسان می‌تواند به‌جای تخریب محیط‌زیست، با تعدیل سطح نیازهای خود و تطبیق شیوه زندگی خود با محدودیت‌های موجود نقش مهمی در کاهش و کنترل مشکلات و مسائل مرتبط با محیط‌زیست داشته باشد.
	شاورانی (۱۴۰۱)	اعتقاد به فقر و بی‌ملکی، تواضع	تواضع منجر به تعامل بهتر انسان با انسان و دیگر موجودات می‌شود و از خودبرتربینی و رفتار سلطه‌گرانه پیشگیری می‌کند و اعتقاد به فقر و بی‌ملکی منجر به قناعت بیشتر و حرص کمتر انسان در تملک و مصرف منابع زیست‌محیطی می‌شود و اصل احسان و نیکوکاری منجر به خدمت و نیکوکاری به انسان و طبیعت می‌شود.
	قریشی (۱۴۰۱)	هنجارهای فرهنگی، آموزش و دین	بین هنجارهای فرهنگی و ارائه آموزش‌های زیست‌محیطی و ارائه الگوهای فرهنگی زیست‌محیطی در محتوای کتب درسی و ارتقاء سواد زیست‌محیطی و مطابقت محتوای زیست‌محیطی کتب دوره ابتدایی با آیات قرآنی و حفاظت از محیط‌زیست رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. بنابراین ارزش‌های ناشی از دین نیز باید به‌صورت متوازن در کتاب‌های درسی منعکس شود.

فرا تحلیل مقالات مسئولیت پذیری، دین و اخلاق زیست محیطی در ایران (مهدی کریمی) ۲۹

اخلاق و مسئولیت پذیری زیست محیطی	نویسندگان	مؤلفه های مورد تأکید	نتایج
	شاه ولی و معزی (۱۴۰۱)	آموزش عالی الهی	وجود تعارض رویکرد اثبات گرایی با شاکله جامعه اسلامی در حوزه آموزش عالی محیط زیست، ضرورت نقد آن را به منظور احصاء فلسفه اسلامی، پارادایم متعالی و نظریه آمایش دانش برای نظام آموزشی عالی الهی محیط زیست به منظور تحقق پایداری، نشان می دهند، زیرا بر کمال گرایی و غایت مداری انسان در روابط با محیط زیست پرتوافشانی می کنند.
	سلیمانی (۱۴۰۱)	دین	عمده اشکالات وارد شده درباره متون یهودی-مسیحی وارد نیست و درباره متون اسلامی نیز این شبهات نه تنها وارد نیست، بلکه در این متون تکالیف اخلاقی متعددی درباره محیط زیست آمده که می تواند بحران را برطرف کند.
	مؤمنی و موحدی (۱۴۰۱)	تقدس محیط زیست، هنجارها	از تلقی صدرایی به جهان، طبیعت و اجزای آن از سه جهت ارزشمند هستند: صورت پروردگار، محبوب حق و مخلوق حق هستند. این نگرش می تواند منزلت محیط زیست را برجسته سازد.
	رضائی و همکاران (۱۴۰۲)	سیاست گذاری	بین اخلاق و ابعاد شکاف خط مشی های عمومی در حوزه محیط زیست (ارتباط سیاست ها با اهداف سازمان، بعد انتظارات و احساسات جامعه و بعد تأمین نظر ذی نفعان) رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.